

بررسی کارآمدی روش‌های موجود در بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی - انگلیسی با استفاده از واژه‌نامه دوزبانه ماشین‌خوان

حمید علیزاده*

دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی
استادیار مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی علوم و فناوری

رحمت‌الله فتاحی

دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی
استاد دانشگاه فردوسی مشهد

محمد رضا داورپناه

دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی
دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد

اطلاعات
علوم و فناوری

دریافت: ۱۳۸۸/۰۶/۱۱ | پذیرش: ۱۳۸۸/۰۸/۱۱ | مقاله برای اصلاح به مدت یک ماه و شش روز نزد پدیدآوران بوده است.

چکیده: در این پژوهش میزان تأثیر انجام پردازش‌های زبان طبیعی بر روی ترجمه عبارت‌های جستجو با آزمون فرضیه‌های پژوهش مشخص گردید. فنون پردازش زبان طبیعی که برای پردازش عبارت‌های جستجو به کار گرفته شد شامل قطعه‌بندی متن، شناخت گونه‌های زبانشناختی، حذف سیاهه‌بازدارنده، تحلیل مورفولوژیک، و برجسب‌زنی انواع نقش دستوری بود. آزمون فرضیه اول نشان داد که استفاده از روش ترجمه اولین برابر نهاده در مقایسه با شیوه انتخاب همه برابر نهاده‌ها موجب کارآمدی بیشتر در بازیابی می‌گردد. آزمون فرضیه دوم نشان داد که اگرچه تحلیل مورفولوژیک واژه‌هایی که به وسیله واژه‌نامه ترجمه نشدند باعث افزایش ضریب دقت بازیافت می‌گردد، اما تفاوت معناداری با عدم انجام این تحلیل ایجاد نمی‌نماید. بررسی فرضیه سوم نیز نشان داد که ترجمه عبارتی در مقایسه با ترجمه واژه به واژه باعث کارآمدی بیش‌تر می‌گردد. یافته‌های دیگر این پژوهش نیز نشان داد که دگرنویسی واژه‌های فارسی ترجمه‌ناپذیر با حروف انگلیسی و قرار دادن آن‌ها در عبارت جستجوی نهایی در مقایسه با حذف آن‌ها از عبارت‌های جستجو، می‌تواند منجر به افزایش کارآمدی گردد.

کلیدواژه‌ها: بازیابی اطلاعات بین‌زبانی؛ پردازش زبان طبیعی؛ واژه‌نامه دوزبانه ماشین‌خوان؛ ارزیابی بازیابی اطلاعات

* پدیدآور رابط halizade@gmail.com

فصلنامه علمی پژوهشی
پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران
شاپا (چاپی) ۱۷۳۵-۵۲۰۶
شاپا (الکترونیکی) ۲۰۰۸-۵۵۸۳
نماینده در LISA و SCOPUS
<http://jlist.irandoc.ac.ir>
دوره ۲۵ | شماره ۱ | صص ۵۳-۷۰
پاییز ۱۳۸۸

نوع مقاله: علمی پژوهشی

۱. مقدمه

با گسترش روزافزون استفاده از اینترنت و غلبه بر محدودیت‌های فنی و شبکه‌ای که به مدد توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات حاصل شده است، کاربران و جستجوگران اطلاعات دیگر تنها به منابع اطلاعاتی که به زبان آن‌ها نوشته شده اکتفا نمی‌کنند. دسترسی به همه اطلاعات مرتبط در دیگر زبان‌ها، اکنون نه آرزو، بلکه حق طبیعی کاربران شناخته می‌شود. این تنوع زبانی اگرچه در ابتدا مفید به نظر می‌رسد، اما می‌تواند مانعی برای دسترسی به اطلاعات تلقی شود (علیزاده ۱۳۸۳). بنابراین امروزه بازیابی اطلاعات به فرایندهای سنتی آن خلاصه نمی‌شود، بلکه هدف‌های بزرگ‌تر (یعنی غلبه بر موانع زبانی در هنگام جستجو و بازیابی اطلاعات) نیز در این حوزه مطرح شده است.

«ادواردز» تعداد زبان‌های زنده دنیا را چیزی حدود ۴۵۰۰ زبان تخمین می‌زند که از میان آن‌ها در حدود ۳۰ زبان هستند که هر یک توسط حداقل ۳۰ میلیون نفر استفاده می‌شود (Edwards 1994, 15). بدیهی است که برای تبادل اطلاعات در این جامعه اطلاعاتی چندزبانه، دیگر نمی‌توان به یک زبان خاص محدود شد. اینترنت به عنوان محل تلاقی این زبان‌ها، بیش‌ترین نمود این گوناگونی را در خود جا داده است. آمارها نشان می‌دهد که استفاده از اینترنت در چند سال اخیر رشد قابل ملاحظه‌ای داشته است. این نرخ رشد بویژه در خاورمیانه، آمریکای جنوبی، و آفریقا بسیار چشمگیر است (Wang 2005). این تنوع جغرافیایی با تنوع زبانی نیز همراه است، به طوری که با رشد منابع اینترنتی، مشکلات زبانی در دسترسی و بهره‌گیری از این منابع نیز بیش‌تر شده است.

راه حل غلبه بر این مشکلات، بهره‌گیری از بازیابی اطلاعات بین‌زبانی^۱ است (در این پژوهش از واژه **بازیابی** برای بیان اختصاری «بازیابی اطلاعات بین‌زبانی» استفاده شده است). بازیابی اطلاعات بین‌زبانی نوعی از بازیابی اطلاعات است که در آن حداقل دو زبان وجود دارد: زبان عبارت جستجو، و زبان مجموعه مدارک. زبان عبارت جستجو را زبان اصلی^۲، و زبان مجموعه مدارک را زبان هدف یا مقصد^۳ می‌نامند. یک نظام بازیابی اطلاعات بین‌زبانی (بازیابی)، مدارک را در زبانی که با زبان عبارت جستجو متفاوت است

¹ Cross Language Information Retrieval (clir)

² Source Language

³ Target Language

بازیابی می‌کند. البته کاربر نظام بازیبن، عبارت جستجو را به زبان بومی خویش ارائه می‌کند، اما مدارک دریافتی بر اساس زبان مجموعه مدارک خواهد بود. نظام بازیبن، کار جستجوگرانی که به چند زبان تسلط دارند را ساده می‌کند و در عین حال، جستجوگرانی را که تنها به یک زبان تسلط دارند، قادر می‌سازد عبارت جستجو را به زبان خود ارائه کنند و آنگاه با استفاده از دانش خود یا با بهره‌گیری از کمک دیگران، بین مدارک بازیابی شده تمایز قائل شوند. مدارکی که مربوط تشخیص داده شده‌اند، سپس با استفاده از عامل انسانی یا ماشینی، ترجمه و استفاده می‌شوند (Ballesteros and Croft 1998).

۲. بیان مسئله

در حال حاضر، نظام بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی- انگلیسی وجود ندارد که کاربران گوناگون از آن در جهت برآورده ساختن نیاز خود در هنگام جستجو در محیط‌های جدید استفاده کنند. از آنجا که تاکنون تحقیقی نیز در زمینه کاربرد زبان فارسی در این حوزه به عمل نیامده، تصویر روشنی از ظرفیت‌ها و امکانات بالقوه این زبان در فرایند بازیبن وجود ندارد. پس از گذشت دو دهه از به‌کارگیری نظام‌های بازیبن در دنیا، هنوز در حوزه زبان فارسی حرکتی برای شناخت، طراحی و بهره‌گیری از مزایای این نظام انجام نشده و به همین علت پیش‌زمینه‌ها و ملزومات آن نیز شناخته نشده است. امروزه اگر از فعالیت‌های انبوه انجام‌شده در زبان‌هایی چون انگلیسی و فرانسه بگذریم، حتی از زبان‌هایی چون عربی، تایلندی و اندونزیایی هم در این حوزه، سال‌ها عقب هستیم. بر اساس آنچه که در ارتباط با اهمیت چنین نظامی مطرح شد، این تحقیق می‌کوشد راه‌حلی برای مسئله‌های زیر بیابد:

مشخص نیست که استفاده از فنون پردازش زبان طبیعی از قبیل تحلیل مورفولوژیک، برچسب‌زنی انواع نقش‌های دستوری، و دگرنویسی به چه میزان در ارتقاء کارآمدی نظام بازیبن تأثیر دارد. همچنین مشخص نیست که در هنگام ترجمه عبارت‌های جستجو، اتخاذ چه رویکردی در انتخاب برابر‌نهاد‌های ارائه‌شده در واژه‌نامه، منجر به دستیابی به نتیجه مناسب‌تری برای عملکرد نظام بازیبن می‌گردد. بدیهی است که بسیاری از نام‌های خاص، در واژه‌نامه موجود نیست؛ نحوه رفتار با کلمات ترجمه‌ناپذیر و خارج از واژه‌نامه نیز مسئله‌ای است که در مقابل یک نظام بازیبن قرار دارد. انسان در ارتباط‌های کلامی از

الگوی عبارتی برای انتقال بهتر مفاهیم بهره می‌گیرد؛ اما مشخص نیست که در ترجمه عبارات‌های جستجو، شناسایی عبارات‌ها و ترجمه آن‌ها به صورت عبارتی، تا چه میزان بر کارآمدی نظام بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی-انگلیسی تأثیر دارد. در نهایت، فراهم آوردن داده‌های تجربی برای بررسی این نادانسته‌ها می‌تواند زوایای ناشناخته بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی-انگلیسی را روشن نماید.

هدف کلی این پژوهش، توسعه نظری و عملی دانش بازیابی فارسی با تمرکز خاص بر ابزار ترجمه عبارات‌های جستجو است. اهداف دیگر این پژوهش شامل موارد زیر است:

- ◇ انتخاب مناسب‌ترین شیوه از بین رویکردهای مختلف در ترجمه عبارات جستجو با واژه‌نامه دوزبانه ماشین‌خوان. وجود رویکردهای مختلف، تصمیم‌گیری برای انتخاب مناسب‌ترین شیوه را منوط به انجام پژوهشی نظام‌مند می‌سازد. در این پژوهش سعی می‌شود با بررسی رویکردهای مختلف به ترجمه عبارات‌های جستجو در یک محیط اطلاعاتی و با استفاده از مجموعه عبارات‌های جستجوی آزمون‌شده، مناسب‌ترین شیوه ترجمه انتخاب، و با استفاده از معیارهایی چون قضاوت ربط، کارآمدی آن ارزیابی گردد.

- ◇ یک نظام بازیابی اطلاعات بین‌زبانی دارای اجزایی است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، قسمتی است که برای ترجمه عبارات‌های جستجو استفاده می‌شود. این تحقیق در پی بررسی لزوم بهره‌گیری از ابزار پردازش زبان طبیعی (از قبیل ابزار حذف واژه‌های سیاهه‌بازدارنده، و تحلیل مورفولوژیک) در کنار نظام ترجمه است.
- ◇ اگرچه این تحقیق به زبان‌های فارسی و انگلیسی محدود شده، اما نتایج آن و رویکردهای به کار گرفته شده می‌تواند نقشه راهی برای انجام پژوهش‌هایی مشابه در دیگر زبان‌ها ایجاد کند و در ایجاد نظام‌های بازیابی فارسی به دیگر زبان‌ها نیز راهگشا باشد.

فرضیه‌های این پژوهش به شرح زیر هستند:

۱. در هنگام استفاده از واژه‌نامه دوزبانه ماشین‌خوان، رویکرد ترجمه اولین برابر نهاده در مقایسه با رویکرد همه برابر نهاده‌ها، باعث کارآمدی بیش‌تر (افزایش ضریب دقت) در نتایج بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی-انگلیسی می‌گردد.

۲. پردازش مورفولوژیک واژه‌های عبارت جستجوی فارسی (که در واژه‌نامه مورد بررسی وجود ندارد) پیش از ترجمه آن‌ها باعث کارآمدی بیش‌تر (افزایش ضریب دقت) در نتایج بازیابی اطلاعات بین زبانی فارسی- انگلیسی می‌گردد.
۳. در هنگام ترجمه عبارت‌های جستجوی فارسی، شیوه ترجمه عبارتی در مقایسه با ترجمه کلمه به کلمه باعث کارآمدی بیش‌تر (افزایش ضریب دقت) در نتایج بازیابی اطلاعات بین زبانی فارسی- انگلیسی می‌گردد.
۴. استفاده از روش دگرنویسی اصطلاح‌های ترجمه‌ناپذیر یا خارج از واژه‌نامه فارسی به حروف انگلیسی و بازیابی بر اساس آن (در مقایسه با حذف این گونه واژه‌ها از عبارت جستجو) باعث کارآمدی بیش‌تر در بازیابی اطلاعات بین زبانی فارسی- انگلیسی می‌گردد.

۳. پیشینه پژوهش

همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، یکی از انگیزه‌های اصلی پژوهش در حوزه بازیابی اطلاعات بین زبانی فارسی- انگلیسی، کمبود منابع فارسی در اینترنت در مقایسه با دیگر زبان‌های بزرگ است. کاستی‌های نرم‌افزاری را می‌توان یکی از بزرگ‌ترین دلایل غیبت زبان فارسی در اینترنت دانست. راه غلبه بر چنین مشکلی، توجه به طراحی و راه‌اندازی نرم‌افزارها و نظام‌های اطلاعاتی خاص زبان فارسی است. اکنون که توجه زیادی به تولید محتوای فارسی در وب می‌شود، سرمایه‌گذاری در پشتیبانی فنی این محتوا و ایجاد نظام‌هایی همچون نظام بازیابی نیز ضروری به نظر می‌رسد. با جستجو در نوشته‌های داخلی، تنها مقاله‌ای که در آن به بازیابی اطلاعات بین زبانی فارسی اشاره شده، نوشته «آزادنیا» است که در طرح پیشنهادی خود، برای سند توسعه بومی‌سازی در ایران و به عنوان یکی از محورهای اصلی این سند، به بازیابی چندزبانی اشاره نموده و اینترنت را محملی دانسته که برای بهره‌گیری بهینه از آن، چاره‌ای جز توسعه بازیابی بین زبانی نیست (آزادنیا ۱۳۸۳). تا آنجا که پژوهشگر بررسی نموده، این گفته در حد پیشنهاد باقی مانده و هنوز اقدامی در عملی‌سازی این طرح انجام نشده است.

پژوهش‌های غیرفارسی در حوزه بازیابی بسیار زیاد است و در اینجا برای نمونه به مواردی اشاره می‌شود. اولین تجربه بازیابی با رویکرد واژه‌نامه نشان داد که ترجمه واژه به

واژه عبارت‌های جستجو می‌تواند منجر به کاهش بین ۴۰٪ تا ۶۰٪ کارآمدی بازیابی در مقایسه با بازیابی اطلاعات یک‌زبانه بر اساس همان عبارت‌های جستجو گردد (Hull and Grefenstette 1996). در این پژوهش که درباره بازیابی فرانسوی-انگلیسی انجام شد، با استفاده از محاسبه متوسط دقت بازیافت، نتایج زیر به دست آمد: ترجمه عبارت‌های جستجو به روش واژه به واژه منجر به دستیابی به متوسط دقت بازیافت برابر با ۲۳۵/۰ می‌گردد که این مقدار، معادل ۶۰٪ میزان کارآمدی در بازیابی یک‌زبانه در این پژوهش بود. این میزان برای روش ترجمه عبارتی عبارت‌های جستجو افزایش پیدا کرد و به ۳۵۷/۰ (یعنی ۹۱٪ عملکرد بازیابی یک‌زبانه که برابر با ۳۹۳/۰ بود) افزایش یافت. آن‌ها نتیجه گرفتند که ترجمه عبارتی در مقایسه با ترجمه واژه به واژه عبارت‌های جستجو، منجر به نتیجه بهتری می‌شود.

«چن» نیز با انجام پژوهشی به بررسی کارآمدی ترجمه عبارتی در بازیابی چینی-انگلیسی پرداخت. وی که با استفاده از روش تحقیق ارزیابی برنامه، این پژوهش را انجام داد، ترجمه عبارتی را موفق‌تر از ترجمه واژه به واژه دانست. یافته‌های او نشان داد که در مقایسه با میانگین دقت بازیافت در بازیابی یک‌زبانه، ترجمه عبارتی به ۵۳٪ کارآمدی دست می‌یابد. این در حالی است که این میزان برای ترجمه واژه به واژه به ۴۲٪ رسید. وی اشاره می‌کند که با بهره‌گیری از منابع اضافی و کامل‌تر برای ترجمه عبارت‌ها، می‌توان این میزان از کارآمدی را افزایش داد و به ۸۳٪ کارآمدی به دست آمده برای بازیابی یک‌زبانه رسید (Chen 2002).

تلاش برای رفع ابهام در ترجمه نیز از جمله مواردی است که در پژوهش‌ها به آن توجه شده است. «بالستروس» و «کرافت» (Ballesteros & Croft 1998) برای رفع ابهام در ترجمه، روش آمار هم‌رخدادی^۱ را مطرح کرده‌اند. رویکرد هم‌رخدادی بر این اندیشه استوار است که ترجمه‌های صحیح واژه‌های عبارت جستجو، گرایش به رخداد همزمان در متن‌های زبان هدف دارند، ولی ترجمه‌های نادرست این گرایش را ندارند. آن‌ها در پژوهش خود از یک ابزار برجسب‌زنی نوع نقش دستوری برای انتخاب برابر نهاده‌های زبان هدف، که دارای برجسب‌های نوع نقش دستوری مشابه با اصطلاح‌های عبارت جستجو در

^۱ co-occurrence

زبان اصلی باشد، استفاده کردند. در نهایت با انجام محاسبه‌های مختلف، آمار هم‌رخدادی مشخص، و برابر نهاده‌هایی که در سیاهه رتبه‌بندی بر اساس آن، بالاتر قرار گرفته بودند، به عنوان ترجمه مناسب انتخاب شدند (Ballesteros and Croft 1998).

۴. روش پژوهش

این پژوهش کاربردی است و برای انجام آن از روش پژوهش نیمه تجربی استفاده شده. جامعه آماری این پژوهش، رکوردهای بازیابی شده از موتور جستجوی گوگل بر اساس جستجوی عبارت‌های جستجوی این پژوهش است. روش نمونه‌گیری این پژوهش، روش نمونه‌گیری «کنفرانس بازیابی متن (ترک)»^۱ برای ارزیابی نظام‌های بازیابی اطلاعات است که امروزه در اغلب پژوهش‌های مربوط به ارزیابی نظام‌های بازیابی اطلاعات از آن استفاده می‌شود (Voorhees 1998). این شیوه، مخزن‌سازی^۲ نام دارد. شیوه مخزن‌سازی که در این پژوهش انجام شد به این شرح است: ابتدا عبارت‌های جستجو در اختیار تعدادی جستجوگر قرار گرفت. هر جستجوگر پس از انجام جستجو در سامانه بازیابی اطلاعات (که در این تحقیق، موتور جستجوی گوگل بود) سیاهه نتایج بازیابی شامل ۱۰۰ رکورد اول بازیابی شده برای هر عبارت جستجو را ارائه نمود. سپس با استفاده از این سیاهه‌ها برای هر عبارت جستجو، مخزنی تشکیل شد. رکوردهای خارج از مخزن نیز نامربوط تلقی شدند (و به دلیل بزرگی مجموعه‌های مدارک، چاره‌ای جز این نیست).

با توجه به حجم بالای پردازش‌های زبان طبیعی و مراحل مختلف بازیابی، تعداد ۴۰ عبارت جستجو از مجموعه عبارت‌های جستجوی «ترک» انتخاب شد. هر عبارت جستجو از سه بخش تشکیل شده: بخش اول شامل یک عنوان کوتاه است. بخش دوم توصیف یک جمله‌ای از موضوع (جمله نیاز اطلاعاتی) است. بخش سوم از چند جمله که معیارهای ربط را مشخص می‌کنند، تشکیل شده. در زیر متن انگلیسی یکی از عبارت‌های جستجوی «ترک» مشاهده می‌شود:

Title: War and Radio.

Description: What role do radios play during war or armed conflict?

Narrative: The radio plays an important role by broadcasting propaganda and messages of hope or warning. Relevant documents talk about this role.

¹ Text Retrieval Conference (TREC)

² Pooling

در ساخت عبارت جستجوی نهایی برای ارائه به سامانه اطلاعاتی، از فیلد «عنوان» استفاده شد و از اطلاعات موجود در فیلد «توصیف» نیز در صورت نیاز برای بسط جستجو استفاده گردید.

۵. یافته‌های پژوهش

۱. در هنگام استفاده از واژه‌نامه دوزبانه ماشین خوان، رویکرد «ترجمه اولین برابرنهاد» در مقایسه با رویکرد «همه برابرنهادها» باعث کارآمدی بیش‌تر (افزایش ضریب دقت) در نتایج بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی-انگلیسی می‌گردد.

ابهام در ترجمه هنگامی رخ می‌دهد که برابرنهادهای انتخاب‌شده، همخوانی مناسبی با واژه موجود در عبارت جستجو نداشته باشند. موضوع ابهام‌زدایی در ترجمه، از سوی پژوهشگرانی چون «دیویس» و «دانینگ» و «پیرکولا» و همکارانش مطرح، و راهکارهایی در مورد آن ارائه شده است (Davis and Dunning 1995; Pirkola et al 2001). این روش به این دلیل که اصطلاح‌های بعضاً نامربوط را به عبارت جستجوی ترجمه‌شده به زبان هدف اضافه می‌کند، می‌تواند منجر به بروز ابهام در ترجمه گردد که این، خود منجر به کارآیی ضعیف در بازیابی می‌گردد. «مهرداد» و «ناصری» معتقدند که زبان‌های طبیعی، خواص ویژه‌ای دارند که از سودمندی نظام‌های بازیابی اطلاعات متنی می‌کاهد. این خواص عبارت‌اند از اختلاف زبانی، و ابهام. منظور از اختلاف زبانی، استفاده از واژه‌ها یا عبارت‌های مختلف برای انتقال یک ایده واحد می‌باشد. ابهام زبانی نیز زمانی رخ می‌دهد که واژه یا عبارت دارای بیش از یک تفسیر است (مهرداد و ناصری ۱۳۸۷).

در پژوهش حاضر برای بررسی شیوه غلبه بر این مشکل، انتخاب اولین برابرنهاد مطرح گردید و این شیوه ترجمه با شیوه دیگر (یعنی استفاده از همه برابرنهادها) مقایسه شد. از آنجاکه در هنگام استفاده از رویکرد «همه برابرنهادها» کلماتی به عبارت جستجوی نهایی وارد می‌شوند که ممکن است در معنای مورد نظر نویسنده مدرک کاربرد نداشته باشند (که این خود منجر به بازیابی ناخواسته تعدادی مدرک نامرتب می‌گردد) و این امر در مقایسه با رویکرد «اولین برابرنهاد» (که معمولاً رایج‌ترین معادل هر کلمه را برای ترجمه انتخاب می‌کند) می‌تواند باعث ناکارآمدی در بازیابی گردد، این فرضیه مطرح شده است.

در این پژوهش، کارآمدی عملکرد بازیابی اطلاعات بین زبانی، با اندازه‌گیری میانگین متوسط دقت بازیافت^۱ مشخص شده است. برای محاسبه این آماره، ابتدا باید متوسط دقت بازیافت برای همه مخزن‌های مدارک، محاسبه شود. نحوه محاسبه این مقیاس به این صورت است که بررسی ربط مدارک موجود در یک مخزن، از بالای سیاهه شروع می‌شود و بلافاصله که یک مدرک مربوط شناخته شد، مقدار دقت بازیافت محاسبه می‌شود. وقتی به پایان سیاهه مدارک موجود در مخزن رسیدیم، همه مقادیرهای دقت بازیافت را جمع می‌زنیم و تقسیم بر تعداد کل مدارک‌های مرتبط موجود در مخزن می‌کنیم. بدین ترتیب متوسط دقت بازیافت، برای آن عبارت جستجو محاسبه می‌شود. در صورت وجود مجموعه‌ای از عبارت‌های جستجو، میانگین متوسط دقت بازیافت برای کل عبارت‌های جستجوی موجود، از طریق جمع کردن متوسط دقت بازیافت همه عبارت‌های جستجو و تقسیم آن بر تعداد کل عبارت‌های جستجو، محاسبه می‌شود (Wang and Oard 2005).

جدول ۱. مقایسه میانگین متوسط دقت بازیافت رویکردهای انتخاب اولین برابر نهاده، و همه برابر نهاده‌ها

روش ترجمه	میانگین متوسط دقت بازیافت	درصد تغییر نسبت به رویکرد اولین برابر نهاده
استفاده از اولین برابر نهاده	۰/۲۲۳	-
استفاده از همه برابر نهاده‌ها	۰/۱۶۸	٪۷۵

همان‌گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، از میان دو روش ترجمه مختلف، استفاده از اولین برابر نهاده با دستیابی به عدد ۰/۲۲۳، میانگین متوسط دقت بازیافت بیش‌تری داشته است. رویکرد انتخاب همه برابر نهاده‌ها با دستیابی به ٪۷۵ کارآمدی رویکرد اولین برابر نهاده، باعث کاهش میزان کارآمدی شده است. مقایسه رویکردهای مختلف ترجمه، کارآمدی بیش‌تر رویکرد انتخاب اولین برابر نهاده در فرایند ترجمه عبارت‌های جستجوی نظام‌بازین را نشان می‌دهد. نتایج فوق با یافته‌های «الجلایل» و

^۱ mean average precision

«فرایدر» که به بررسی رویکردهای مختلف ترجمه در بازمین عربی - انگلیسی پرداخته بودند مشابهت دارد. آنان نیز به این نتیجه رسیده بودند که انتخاب اولین برابر نهاده در مقایسه با انتخاب همه برابر نهاده‌ها، موجب کارآمدی بیش تر نظام بازمین می گردد (Aljalayil and Frieder 2001).

مقیاس دیگری که در این پژوهش برای ارزیابی کارآمدی نظام بازمین استفاده شد، «میانگین دقت بازیافت در سطوح مختلف بازیابی»^۱ بود. بر اساس این مقیاس، دقت بازیافت در سطوح مختلف بازیابی یک سیاهه رتبه بندی شده مشخص می شود. در این پژوهش، دقت بازیافت در سطوح مختلف بازیابی (یعنی در سطح ۵، ۱۰، ۲۰، و ۳۰ مدرک بازیابی شده) محاسبه شد. این مقیاس ابتدا برای هر عبارت جستجو، جداگانه محاسبه، و آنگاه با محاسبه میانگین آن‌ها در کل مجموعه عبارت‌های جستجو، شمای کلی متوسط عملکرد نظام مشخص گردید. محاسبه دقت بازیافت در سطوح مختلف بازیابی می تواند تصویر کامل تری از نحوه عملکرد یک نظام بازیابی اطلاعات را مشخص کند. این مقیاس، موقعیت‌هایی را مدل سازی می کند که در آن، کاربران ترجیح می دهند تنها مدارکی را بررسی کنند که در سیاهه‌های نتایج بازیابی، رتبه بالاتری دارند. این امر بویژه در جستجوهای وبی که در آن، موتورهای جستجو مدارک بسیاری را بازیابی می کنند و کاربران، اغلب صفحه‌های اولیه این نتایج را مرور می کنند، نمود پیدا می کند.

جدول ۲. محاسبه میانگین دقت بازیافت در سطوح مختلف بازیابی
بر اساس انتخاب برابر نهاده‌های مختلف

دقت بازیافت	اولین برابر نهاده	همه برابر نهاده‌ها
در ۵ مدرک	۰/۴۸۵	۰/۳۸۴
در ۱۰ مدرک	۰/۴۴۱	۰/۳۶۱
در ۲۰ مدرک	۰/۳۹۹	۰/۳۱۶
در ۳۰ مدرک	۰/۳۱۸	۰/۲۸۷

^۱ mean precision at various cut-off levels

اطلاعات موجود در جدول ۲ نیز مؤید این نکته است که رویکرد انتخاب اولین برابر نهاده در سطوح مختلف بازیابی، برتری محسوسی نسبت به رویکرد انتخاب همه برابر نهاده‌ها دارد و باعث کارآمدی بیش‌تر بازیابی اطلاعات بین‌زبانی می‌گردد. میزان دقت بازیافت چنانکه مشاهده می‌شود روندی نزولی دارد و با حرکت به سمت انتهای سیاهه مدارک و افزایش مدارکی که مورد قضاوت ربط قرار می‌گیرد، کاهش می‌یابد.

۲. پردازش مورفولوژیک واژه‌های عبارت جستجوی فارسی (که در واژه‌نامه مورد بررسی وجود ندارد) پیش از ترجمه آن‌ها در مقایسه با عدم انجام این پردازش، باعث کارآمدی بیش‌تر (افزایش ضریب دقت) در نتایج بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی- انگلیسی می‌گردد.

در این قسمت به بررسی میزان اهمیت به کارگیری تحلیل مورفولوژیک اصطلاح‌های مورد ترجمه در نظام بازیابی اطلاعات بین‌زبانی پرداخته شده است. پژوهشگران در مورد نحوه و سطح انجام چنین تحلیل‌هایی و میزان سودمندی آن‌ها در ارتقاء عملکرد بازیابی اطلاعات، نظرات مختلفی داشته‌اند. یکی از مهم‌ترین کارها در این حوزه، توسط «پرتر» ارائه شده است (Porter 1980).

در تشریح تحلیل مورفولوژیک (ساختواژه) باید گفت که بسیاری از اصطلاح‌های موجود در واژه‌نامه‌ها شکل مفرد کلمات، بدون پیشوند و پسوند و ادات جمع است. از آنجا که بسیاری از شکل‌های مختلف صرفی کلمات در واژه‌نامه وجود ندارند، در هنگام ترجمه عبارت‌های جستجو، با انبوهی از کلمات ترجمه‌نشده روبرو می‌شویم. تحلیل مورفولوژیک در حل این مشکل، ضروری به نظر می‌رسد. با این تحلیل، اشکال مختلف کلمات پردازش می‌شوند، پیشوند و پسوندها حذف، و کلمات جمع به مفرد تبدیل می‌شوند و سپس ترجمه انجام می‌گیرد. طرح این فرضیه، برای آزمون سودمند بودن و ضرورت انجام تحلیل مورفولوژیک در هنگام ترجمه صورت گرفته است.

در این پژوهش تحلیل مورفولوژیک بر روی واژه‌هایی انجام شد که به شکل اولیه موجود در عبارت جستجو، در واژه‌نامه یافت نشد. با مقایسه بازیابی بر اساس به کارگیری این تحلیل و بازیابی عبارت‌های جستجویی که واژه‌های ترجمه‌نشده از آن حذف شده است، میزان کارآمدی این روش مشخص گردید.

جدول ۳. مقایسه بازیبن با استفاده از پردازش مورفولوژیک واژه‌های ترجمه‌نشده و عدم انجام این پردازش

نوع اجرا	میانگین متوسط دقت بازیافت	درصد تغییر
بازیبن بدون تحلیل مورفولوژیک	۰/۱۸۰	-
بازیبن با تحلیل مورفولوژیک	۰/۲۲۳	٪۲۳

در جدول ۳ مشاهده می‌شود که میانگین متوسط دقت بازیافت در شیوه اول که بدون پردازش مورفولوژیک بوده برابر با ۰/۱۸۰ است، در حالی که پردازش مورفولوژیک واژه‌هایی که ترجمه نشده و در مرحله قبلی حذف شدند (و آنگاه ترجمه آن‌ها با واژه‌نامه) منجر به افزایش این رقم به میزان ٪۲۳ گردید. همین مسئله این بار در سطوح مختلف بازیابی آزمایش شد که نتایج به دست آمده، در جدول ۴ به نمایش گذاشته شده است.

جدول ۴. محاسبه میانگین دقت بازیافت در سطوح مختلف بازیابی بر اساس مقایسه انجام پردازش مورفولوژیک واژه‌های ترجمه‌نشده و عدم انجام این پردازش

دقت بازیافت	بدون پردازش مورفولوژیک	با پردازش مورفولوژیک
در ۵ مدرک	۰/۳۹۶	۰/۴۸۵
در ۱۰ مدرک	۰/۳۷۲	۰/۴۴۱
در ۲۰ مدرک	۰/۳۱۰	۰/۳۹۹
در ۳۰ مدرک	۰/۲۶۳	۰/۳۱۸

نتایج مندرج در جدول ۴ نشان می‌دهد که انجام پردازش مورفولوژیک در سطوح مختلف بازیابی باعث افزایش میانگین دقت بازیافت و در نتیجه کارآمدی بیش‌تر این روش می‌گردد.

۳. در هنگام ترجمه عبارت جستجوهای فارسی، شیوه ترجمه عبارتی در مقایسه با ترجمه واژه به واژه، باعث کارآمدی بیش‌تر (افزایش ضریب دقت در بازیافت) در نتایج بازیابی اطلاعات بین زبانی فارسی- انگلیسی می‌گردد.

وجود «عبارت» در بعضی از جملات جستجو این سؤال را در ذهن پدید می‌آورد که یک عبارت را باید یک ترکیب واژگانی در نظر گرفت و کلمات آن را با هم ترجمه کرد، یا این که باید واژه‌های عبارت به صورت جدا از هم ترجمه گردد. پژوهشگران رویکردهای مختلفی را در مواجهه با این مورد به کار گرفته‌اند. برای مثال «بالستروس» و «کرافت» در پژوهشی به بررسی تأثیر رویکردهای «آماری» و «پردازش زبان طبیعی» در ترجمه عبارتی پرداخته‌اند (Ballesteros and Croft 1998). این فرضیه به دلیل استفاده زیاد از عبارت‌ها در ساخت جملات جستجوی فارسی، و در جهت بررسی کارآمدی روش ترجمه عبارتی در بازیابی، مطرح گردید.

شناسایی عبارت‌های موجود در جملات جستجو و ترجمه آن‌ها به صورت عبارت (و نه به صورت واژه‌های مجزا) از چالش‌های پیش روی بازیابی است. در این پژوهش با استفاده از برچسب‌زنی انواع نقش دستوری (یعنی مشخص کردن نوع دستوری واژه‌ها از قبیل اسم، صفت، قید، و ...) تلاش شد عبارت‌های موجود، مشخص و در صورت موجود بودن در واژه‌نامه، به صورت عبارتی ترجمه گردند. این شیوه ترجمه سپس با شیوه ترجمه واژه به واژه مقایسه گردید.

جدول ۵. مقایسه کارآمدی شیوه ترجمه عبارتی با شیوه ترجمه واژه به واژه

نوع اجرا	میانگین متوسط دقت بازیافت	درصد تغییر
بازیابی با استفاده از ترجمه واژه به واژه	۰/۲۲۳	-
بازیابی با استفاده از ترجمه عبارتی	۰/۳۱۹	٪۴۳

همان‌گونه که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، شیوه ترجمه عبارتی با دستیابی به میانگین متوسط دقت بازیافتی برابر با ۰/۳۱۹ در مقایسه با ترجمه واژه به واژه کارآمدتر بوده و باعث ارتقاء آن به میزان ٪۴۳ می‌گردد. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های انجام‌شده

توسط «هال» و «گرفنستت» که در مورد بازبین فرانسوی-انگلیسی انجام شد و «چن» که به بررسی بازبین چینی-انگلیسی پرداخت همخوانی دارد (Hull and Grefenstette 1996; Chen 2002). در آن پژوهش‌ها نیز کارآمدی روش ترجمه عبارتی در مقایسه با ترجمه واژه به واژه مشخص گردیده بود.

کارآمدی ترجمه عبارتی در مقایسه با ترجمه واژه به واژه در سطوح مختلف بازبایی نیز بررسی شد که نتایج این بررسی در جدول ۶ نشان داده شده است.

جدول ۶. نتایج بررسی میانگین دقت بازیافت در سطوح مختلف بازبایی بر اساس ترجمه عبارتی و ترجمه واژه به واژه

دقت بازیافت	ترجمه واژه به واژه	ترجمه عبارتی
در ۵ مدرک	۰/۴۸۵	۰/۵۹۲
در ۱۰ مدرک	۰/۴۴۱	۰/۵۴۱
در ۲۰ مدرک	۰/۳۹۹	۰/۵۱۲
در ۳۰ مدرک	۰/۳۱۸	۰/۴۸۱

نتایج اطلاعات موجود در جدول ۶ نشانگر برتری نسبی ترجمه عبارتی در مقایسه با ترجمه واژه به واژه در سطوح مختلف بازبایی است. این یافته‌ها در تکمیل نتایج پیشین، مبین سودمندی بهره‌گیری از برجسب‌زنی انواع نقش‌های دستوری و شناسایی و ترجمه عبارت‌ها در فرایند بازبایی اطلاعات بین‌زبانی است.

۴. استفاده از روش دگرنویسی اصطلاح‌های ترجمه‌ناپذیر یا خارج از واژه‌نامه فارسی با حروف انگلیسی و بازبایی بر اساس آن، در مقایسه با حذف آن‌ها از عبارت‌های جستجو، باعث کارآمدی بیش‌تر بازبایی اطلاعات بین‌زبانی فارسی-انگلیسی می‌گردد.

واژه‌هایی که ترجمه‌ناپذیر و خارج از واژه‌نامه هستند (مثل نام‌های خاص) اغلب از مهم‌ترین اجزای یک عبارت جستجو به‌شمار می‌روند. «پیرکولا» مشکل ترجمه‌ناپذیری آن‌ها را از بزرگ‌ترین چالش‌های پیش روی نظام بازبین می‌داند (Pirkola et al 2001). در این پژوهش برای حل مشکل عدم ترجمه این گونه واژه‌ها، شیوه دگرنویسی (نوشتن

واژه‌های ترجمه‌ناپذیر به الفبای زبان دیگر) پیشنهاد شده است. این شیوه در ادامه این قسمت با شیوه حذف این واژه‌ها از عبارت جستجو، مقایسه شده است.

جدول ۷. مقایسه میانگین متوسط دقت بازیافت بازیین با استفاده از دگرنویسی، و بازیین بدون استفاده از دگرنویسی

نوع اجرا	میانگین متوسط دقت بازیافت	درصد تغییر
بازیین با استفاده از دگرنویسی	۰/۲۲۳	٪۷۴
بازیین بدون استفاده از دگرنویسی	۰/۱۲۸	-

همان‌گونه که در جدول فوق مشاهده می‌شود، استفاده از روش دگرنویسی واژه‌های ترجمه‌ناپذیر در مقایسه با حذف آن‌ها از عبارت‌های جستجو باعث ارتقاء عملکرد به میزان ٪۷۴ می‌شود. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های «کو» و «گرفنستت»، و «چنگ» و همکاران همخوانی دارد (Qu and Grefenstette 2003; Cheng et al 2004). در پژوهش «چنگ» و همکاران نیز دگرنویسی واژه‌های ترجمه‌ناپذیر در مقایسه با حذف آن‌ها، باعث افزایش کارآمدی نظام بازیین به میزان ٪۸۰ گردیده بود. مقایسه این دو روش در سطوح مختلف بازیابی نیز مؤید همین برتری است. جدول ۸ این نکته را نشان می‌دهد.

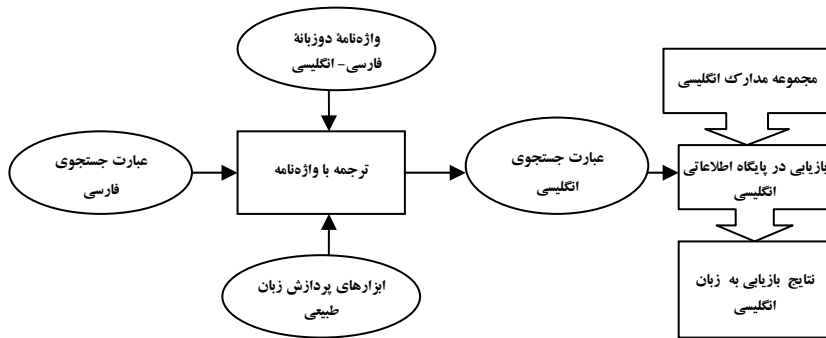
جدول ۸. مقایسه میانگین دقت بازیافت بازیین با استفاده از دگرنویسی، و بدون استفاده از دگرنویسی در سطوح مختلف بازیابی

دقت بازیافت	بازیین با دگرنویسی	بازیین بدون دگرنویسی
در ۵ مدرک	۰/۴۸۵	۰/۲۶۵
در ۱۰ مدرک	۰/۴۴۱	۰/۲۲۱
در ۲۰ مدرک	۰/۳۹۹	۰/۲۰۲
در ۳۰ مدرک	۰/۳۱۸	۰/۱۸۵

مجموع یافته‌ها در این مرحله از بازیابی مؤید این است که روش دگرنویسی واژه‌های ترجمه‌ناپذیر و خارج از واژه‌نامه، در مقایسه با عدم استفاده از این شیوه و حذف این گونه واژه‌ها از عبارتهای جستجو، باعث کارآمدی نظام بازیابی اطلاعات بین زبانی می‌گردد.

۶. مدل پیشنهادی نظام بازیابی فارسی- انگلیسی

بر اساس مفاهیم نظری که پیش‌تر ذکر گردید و با تکیه بر دانش برگرفته از یافته‌های این پژوهش، مدل پیشنهادی نظام بازیابی فارسی- انگلیسی به شرح زیر ارائه می‌گردد:

شکل ۱. مدل پیشنهادی نظام بازیابی فارسی- انگلیسی

در تحلیل این مدل باید گفت که نظام بازیابی فارسی- انگلیسی نظام خودکاری است که با استفاده از واژه‌نامه الکترونیکی و هم‌افزایی ابزارهای پردازش زبان طبیعی، پس از پردازش و ترجمه عبارتهای جستجوی زبان اصلی (فارسی)، مدارک را از مجموعه زبان هدف (انگلیسی) بازیابی می‌کند. مدل پیشنهادی، انعطاف‌پذیری مناسبی برای استفاده در جفت‌های زبانی دیگر نیز دارد و بر اساس آن می‌توان از زبان فارسی به مجموعه مدارک در زبان‌های دیگر دست یافت. این مدل از سویی کاربردی و از سوی دیگر، ارتباطی است. ارتباطی از آن جهت که اجزای کاربردی نظام در جهت عملکرد بهینه، باید ارتباط نزدیکی داشته باشند. نظام بازیابی پیشنهادی، کارکردهای زیر را پشتیبانی می‌نماید:

◇ ترجمه عبارت جستجوی فارسی

- ◇ تحلیل‌های پردازش زبان طبیعی
- ◇ بازیابی مدارک در زبان انگلیسی

ویژگی بارز این مدل، استفاده از ابزار پردازش زبان طبیعی است که موجب افزایش دقت در ترجمه و کارآمدتر شدن بازیابی می‌گردد. این مدل اولین مدلی است که برای فرایند بازیابی اطلاعات بین‌زبانی فارسی مطرح شده و می‌تواند با انجام پژوهش‌های دیگر تکمیل‌تر گردد.

۷. نتیجه‌گیری

دلایل بسیاری وجود دارد که یک نظام بازیابی به همان کارآمدی که بازیابی یک‌زبانه نائل می‌شود، دست پیدا نمی‌کند. اولین و مهم‌ترین دلیل، وجود دو زبان در بازیابی و ساختارهای متفاوت آن‌ها است. این دوگانگی موجب بسیاری ابهام‌ها می‌گردد که بازیابی اطلاعات یک‌زبانه هرگز با آن مواجه نمی‌شود. دلیل دیگر آن است که متن و زمینه عبارت‌های جستجو در هنگام ترجمه، چندان در نظر گرفته نمی‌شوند؛ چه بسا در مواردی مهجورترین برابرنهاده یک واژه، با توجه به مفهوم عبارت جستجو مناسب‌ترین انتخاب باشد. در این پژوهش با استفاده از فنون پردازش زبان طبیعی از قبیل تحلیل مورفولوژیک، برچسب‌زنی انواع نقش دستوری و دگرنویسی، مشخص گردید که استفاده از ابزار زبان‌شناسی در فرایندهای بازیابی اطلاعات می‌تواند منجر به کارآمدتر شدن این نظام‌ها گردد. شناسایی الگوهای زبانی و ساختار واژه‌ها، یک نظام خودکار بازیابی را قادر می‌سازد که مدارک را با دقت بیش‌تری بازیابی کند و رضایتمندی کاربر را افزایش دهد. فونمی که در این پژوهش استفاده شدند اغلب فنون نحوی بودند و علی‌رغم اهمیت، محدودیت‌هایی نیز دارند. بهره‌گیری از فنون پیشرفته‌تر هوش مصنوعی و استفاده از تحلیل‌های معناشناسی می‌تواند در آینده، سامانه‌های بازیابی را نسبت به نمونه‌های موجود، سامانه‌های موفق‌تری نشان دهد.

۸. فهرست منابع

آزادنیا، محمد. ۱۳۸۳. طرح مقدماتی سند توسعه بومی‌سازی در ایران. در مجموعه مقالات اولین کارگاه پژوهشی زبان فارسی و رایانه. تهران: طیف‌آرا.

- علیزاده، حمید. ۱۳۸۳. مشکلات دسترسی به اطلاعات در جهان شبکه‌ها. فصلنامه کتاب ۱۵(۲): ۱۲۱-۱۱۵.
- مهراد، جعفر و مریم ناصری. ۱۳۸۷. پردازش زبان طبیعی و بازیابی اطلاعات. تهران: چاپار، شیراز: مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی علوم و فناوری.
- Adriani, M. 2000. Using statistical term similarity for sense disambiguation in cross- language information retrieval. *Information retrieval* 38(2): 69-80.
- Aljlal, Mohammad, and Phir Frieder. 2001. *Effective Arabic- English Cross- Language Information Retrieval via Machine- Readable Dictionaries and Machine Translation*. Oral presented at the ACM Tenth Conference on Information and Knowledge Management, Atlanta.
- Ballesteros, L, and B. Croft. 1998. *Resolving Ambiguity for Cross- Language Retrieval*. Presented at the SIGIR, Australia, Melbourne.
- Chen, H. H. 2002. *Chinese information extraction techniques*. Presented at the SSIMIP, Singapore.
- Cheng, Pu-Jen, Pan, Yi-Cheng Lu, Lu Wen-Hsiang and Lee Feng Chien. 2004. Creating Multilingual Translation Lexicons with Regional variations Using Web Corpora. In *Proceedings Of ACL*. www.aclweb.org/anthology/P/P04/P04-1068.pdf. (accessed may 15, 2008).
- Davis, M, and T. Dunning. 1995. *Query Translation Using Evolutionary Programming for Multilingual Information Retrieval*. Presented at the 4th Evolutionary Programming Conference.
- Edwards, J. 1994. *Multilingualism*. London, England: Penguin.
- Hull, D. and G. Grefenstette. 1996. Querying Across Languages; A Dictionary –Based Approach to Multilingual Information Retrieval. In *Proceedings of the 19th Annual International ACM Sigir*, 49-57. Zurich, Switzerland.
- Pirkola, A., H. Hedlund, T. Keskustaloh and K. Jarvelin. 2001. Dictionary – Based Cross-language Information Retrieval: Problems, Methods and Research Findings. *Information Retrieval* 4C3/4: 209-230.
- Porter, M. F. 1980. An algorithm for suffix stripping. *Program* 14: 130-137.
- Qu, Yan, and Gregory Grefenstette. 2003. *Automatic transliteration for Japanese-to-English text retrieval*. Presented at SIGIR, Canada, Toronto. <http://dblp.uni-trier.de/db/conf/sigir/sigir2003.html#QuGE03> (accessed August 23, 2009).
- Voorhees, Ellen M. 1998. Variations in Relevance Judgments and the Measurement of Retrieval Effectiveness. In C. J. Van rijs Bergen, W. Bruce Croft and Alistair Moffat, *Proceedings of the 21st Annual International ACM Sigir Conference on Research and Development in Information Retrieval*, 315-323. ACM Press.
- Voorhees, Ellen M. 2003. Overview of TREC2002. <http://trec.nist.gov/pubs/trec11/papers/OVERVIEW.11.pdf> (accessed Jan. 21, 2008)
- Wang, Jianqiang, and Douglas W. Oard. 2005. *Document and Query Expansion Using Side Collections and Thesauri*. Presented at the CLEF 2005, Vienna, Austria. <http://www.informatik.uni-trier.de/~ley/db/conf/clef/clef2005.html#WangO05> (accessed August 23, 2009).